

ntil,now%20be%20extended%20until%204%20March%202027;

5. Bondarenko Y., International and temporary protection in EU Law: Legal frameworks and challenges of practical implementation, *Visegrad Journal on Human Rights*, P. 20 - 28;

УДК 347

Марценко Н. С.

*к.ю.н., доцент, доцент кафедри
цивільного права і процесу,*

Західноукраїнський національний університет

ПРАВА ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ВИМУШЕНОГО ПЕРЕМІЩЕННЯ

Сучасні збройні конфлікти характеризуються не лише високим рівнем інтенсивності бойових дій, але й також істотним впливом на систему міжнародного захисту прав людини. Війна виступає одним із ключових факторів трансформації правового регулювання, оскільки вона одночасно торкається як змісту прав людини, так і механізмів їх реалізації та захисту.

На сьогодні нормативну основу захисту прав людини становлять Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. (МПГПП), Європейська конвенція з прав людини 1950 р. (ЄКПЛ), а також Женевські конвенції 1949 р. та даткові протоколи 1977 р.. Вказані акти формують комплексну систему, яка поєднує міжнародне право прав людини та міжнародне гуманітарне право, що є основою міжнародно-правового регулювання захисту прав людини під час збройних конфліктів.

Водночас, умови збройного конфлікту допускають можливість тимчасового відступу держав від окремих зобов'язань. Так, відповідно до ст. 4 МПГПП та ст. 15 ЄКПЛ, дерогація можлива лише у разі надзвичайного стану, який загрожує життю нації [1; 2]. При цьому міжнародне право встановлює жорсткі умови допустимості таких відступів, що передбачає такі умови як: будь-які дерогаційні заходи повинні бути строго обумовлені вимогами ситуації, тобто відповідати принципу необхідності (держава може обмежувати права людини лише в тій мірі, в якій це є об'єктивно необхідним для подолання загрози); такі заходи мають відповідати принципу пропорційності, що вимагає збереження розумного балансу між інтересами національної безпеки та захистом фундаментальних прав людини; дерогація не може мати дискримінаційного характеру за ознаками раси, статі, мови, релігії чи інших статусів, що прямо впливає з міжнародних стандартів рівності та

недискримінації.

Окремо слід підкреслити, що навіть в умовах надзвичайного стану існує категорія невід'ємних (абсолютних прав), відступ від яких є юридично неприпустимим за жодних обставин. До таких прав, згідно зі ст. 4 МПГПП та ст. 15 ЄКПЛ, належать, зокрема, право на життя (із застереженням щодо дій, дозволених міжнародним гуманітарним правом у контексті збройного конфлікту), абсолютна заборона катувань і нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання, заборона рабства та примусової праці, а також принцип «немає покарання без закону» (*nullum crimen, nulla poena sine lege*) [1; 2].

У цьому контексті особливого значення набуває також підхід міжнародних судових інституцій, зокрема Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), який у своїй практиці наголошує, що навіть за наявності формально оголошеного надзвичайного стану держави залишаються пов'язаними «ядром» зобов'язань за Конвенцією. ЄСПЛ послідовно підкреслює, що дерогація не може використовуватися як інструмент для фактичного скасування конвенційних гарантій або легітимації свавільного втручання у права людини. Таким чином, інститут дерогації не означає призупинення дії прав людини як такої, а лише встановлює обмежений і контрольований механізм їх тимчасового звуження, який функціонує під суворим міжнародним наглядом і не зачіпає фундаментального ядра прав, що становлять основу сучасної системи міжнародного захисту прав людини.

Варто визнати, що війна призводить до масових і системних порушень основоположних прав людини, зокрема права на життя (ст. 2 ЄКПЛ), заборони катувань (ст. 3 ЄКПЛ), права на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8 ЄКПЛ), а також права власності (ст. 1 Протоколу Першого). У воєнних умовах змінюється баланс між безпековими інтересами держави та гарантіями прав людини. Водночас практика ЄСПЛ демонструє, що навіть у контексті збройних конфліктів держави залишаються зобов'язаними забезпечувати мінімальні стандарти захисту. Так у справі «*Isayeva v. Russia*» ЄСПЛ визнав порушення ст. 2 ЄКПЛ у зв'язку з непропорційним застосуванням сили під час військової операції в Чечні, наголосивши, що держава повинна забезпечувати ретельне планування операцій для мінімізації втрат серед цивільного населення [3]. У іншій справі «*Ilascu and Others v. Moldova and Russia*» ЄСПЛ розглянув питання відповідальності держави за порушення прав осіб на територіях, які фактично перебувають під контролем іншої сторони конфлікту, що має особливе значення для ситуацій тривалих окупацій [4]. А у справі «*Surgus v. Turkey*» ЄСПЛ визнав масові порушення прав людини щодо переміщених осіб, включно з правом власності та правом на житло, що є особливо актуальним у контексті вимушеного переміщення населення [5]. Отож, навіть в умовах збройного конфлікту та фактичного порушення стабільності державного управління міжнародно-правові зобов'язання держав щодо забезпечення

та захисту прав людини не втрачають своєї чинності, а лише набувають особливого змісту, пов'язаного з підвищеними вимогами до належної обачності, пропорційності та ефективності дій держави. Це підтверджує концепцію безперервності дії ЄКПЛ та пріоритету мінімальних стандартів гуманності, які повинні дотримуватися за будь-яких обставин, включно зі збройними конфліктами та ситуаціями окупації.

Окремим виміром впливу війни є проблема вимушеного переміщення населення. Відповідно до Конвенції про статус біженців 1951 р. та Протоколу 1967 р., ключовим гарантійним механізмом є принцип non-refoulement (ст. 33), який забороняє примусове повернення осіб до країн, де їм загрожує переслідування або небезпека для життя [6; 7]. Для внутрішньо переміщених осіб міжнародним стандартом виступають Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення 1998 р., які закріплюють право на захист від насильницького переміщення, доступ до базових послуг та право на добровільне повернення або інтеграцію [8].

На відміну від біженців, внутрішньо переміщені особи (далі – ВПО) формально залишаються під юрисдикцією власної держави, що зумовлює покладення на неї підвищеного обсягу позитивних зобов'язань щодо їхнього захисту. Водночас умови збройного конфлікту істотно ускладнюють можливість держави ефективно забезпечувати реалізацію таких гарантій. Попри це, держава зобов'язана вживати активних і системних заходів, спрямованих на забезпечення інтеграції ВПО у приймаючі громади або створення належних умов для їх добровільного повернення до місць постійного проживання. Невиконання або неналежне виконання цих обов'язків призводить до довготривалих негативних наслідків, зокрема до закріплення соціальної нерівності, маргіналізації постраждалих осіб та поглиблення гуманітарної кризи, спричиненої збройним конфліктом. Наприклад, ЄСПЛ у справі «Sargsyan v. Azerbaijan» визнав порушення прав внутрішньо переміщеної особи, яка не мала доступу до свого житла внаслідок конфлікту, наголосивши на обов'язку держави забезпечити альтернативні механізми захисту [9]. Це, у свою чергу, свідчить про обов'язок держави забезпечувати ефективні, практичні та реальні механізми відновлення порушених прав внутрішньо переміщених осіб, включно з гарантіями доступу до житла, майна та засобів правового захисту, навіть за умов триваючого збройного конфлікту або втрати фактичного контролю над окремими територіями, що перебувають під впливом бойових дій.

Отож, війна та вимушене переміщення є факторами глибокої трансформації змісту прав людини. Вони одночасно змінюють баланс між безпекою держави та правами людини, посилюють значення міжнародного гуманітарного права, актуалізують захист соціально-економічних прав, формують нові стандарти судової практики ЄСПЛ щодо захисту цивільного населення. Практика ЄСПЛ свідчить, що навіть в умовах війни держави не звільняються від обов'язку дотримання

основоположних прав, а лише можуть обмежувати їх у суворо визначених межах. Відтак сучасна система прав людини еволюціонує у напрямі посилення захисту вразливих груп, насамперед внутрішньо переміщених осіб і цивільного населення в зонах конфлікту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 04.04.2026 р.).

2. Європейська конвенція з прав людини 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 04.04.2026 р.).

3. European Court of Human Rights. Isayeva v. Russia, Application No. 57950/00, judgment of 24 February 2005. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-68381%22%5D%7D> (дата звернення: 04.04.2026 р.).

4. European Court of Human Rights. Ilascu and Others v. Moldova and Russia, Application No. 48787/99, judgment of 8 July 2004. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-61886%22%5D%7D> (дата звернення: 04.04.2026 р.).

5. European Court of Human Rights. Cyprus v. Turkey, Application No. 25781/94, judgment of 10 May 2001. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-59454%22%5D%7D> (дата звернення: 04.04.2026 р.).

6. Конвенції про статус біженців 1951 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення: 04.04.2026 р.).

7. Протокол щодо статусу біженців. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_363#Text (дата звернення: 04.04.2026 р.).

8. Керівні принципи з питань внутрішнього переміщення. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/IDPersons/GPUkrainian.pdf> (дата звернення: 04.04.2026 р.).

9. European Court of Human Rights. Sargsyan v. Azerbaijan, Application No. 40167/06, judgment of 16 Jun 2015. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-163042%22%5D%7D> (дата звернення: 04.04.2026 р.).